

Kutadgu Bilig'de -sA bol- Yapısı Hakkında

On the Structure of -sA bol- in Qutadgu Bilig

İbrahim TAŞ¹

1. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ibrahim.tas@bilecik.edu.tr

Araştırma Makalesi
Research Article10.5281/
zenodo.8106641

Geliş/Received: 19.05.2023

Kabul/Accepted: 29.06.2023

Yayın/Published: 30.06.2023

buranadergisi.com

Öz

Eski Türkçede (Orh., EUyg.) güç yeterliği/ihtimal bildiren tasvir fiili olarak, kendisinden önce bir zarf-fiil ekiyle (-I/-U, -gAll) birlikte, u- 'yapabilmek, gücü yetmek, muktedir olmak', bol- 'olmak' / boltuk- ve bil- 'bilmek' fiillerinin kullanıldığı bilinmektedir: artat-ı u- 'bozabilmek, yıkabilmek', bol-galı u- 'olabilmek', étin-ü u-ma- 'kendine çeki düzen verememek, örgütlenememek'; ör-ü bol-ma- 'ayağa kalkmamak, bil-geli bol-ma- 'bilememek', tüpker-geli bol-ma- 'araştırılmamak, temellendirilememek'; kör-ü bil- 'görrebilmek (itaat edebilmek)'. Söz konusu tasvir fiillerinden u-, 11. yüzyılda kendisinden önceki -U zarf-fiil ekiyle kaynaşıp ekleşerek -U- ve -UmA- (olumsuz) şeklini almıştır: ögret-üme- 'öğretmemek' < *öğret-ü u-ma-, teg-üme- 'dokunmamak, temas edememek' < *teg-ü u-ma-, bul-uma- 'bulmamak, elde edememek' < *bul-u u-ma-, bil-üme- 'bilememek, tanıyamamak', ét(i)n-üme- 'düzenleyememek, düzene sokamamak', yê-y-üme- 'yiyememek'; tapnuğaymen < *tap(i)n-u u-ğaymen, baruğay < *bar-u u-ğay, étügey < *ét-ü u-ğay vb. Bil-fiili ise Eski Türkçede daha seyrek bir kullanıma sahipken 11. yüzyılda gerek olumlu gerekse olumsuz yapılarda daha yaygın bir kullanım alanı bulmuştur: aç-a bil- 'anlayabilmek, idrak edebilmek', ad(i)r-a bil- 'ayırabilmek', kör-ü bil- 'tecrübe edebilmek, yaşayabilmek', öğren-ü bil- 'öğrenebilmek', seç-e bil- 'seçebilmek, ayırabilmek', söyle-y-ü bil- 'söyleyebilmek', tut-a bil- 'tutabilmek' vb. Eski Türkçedeki -gAll bol- yapısı ise 11. yüzyılda yerini -sA bol- yapısına bırakmıştır. Söz konusu yapının Kutadgu Bilig'deki şu örnekleri tasvir edilmeye çalışılmıştır: al-sa bol- 'alabilmek, fethedebilmek', bër-se bol- 'verebilmek', bil-se bol- 'bilebilmek', büt-se bol- 'tatmin olmak, bel bağlamak', èlet-se bol- 'götürebilmek', èt-se bol- 'düzenleyebilmek', ıd-sa bol- 'gönderebilmek, görevlendirebilmek', inan-sa bol- 'inanabilmek, güvenebilmek', iş kıl-sa bol- 'iş yapabilmek', kizle-se bol- 'gizleyebilmek', sa-sa bol- 'sayılabilmek', sür-se bol- 'elinde tutabilmek, hüküm sürebilmek', teg-se bol- 'ulaşabilmek', tê-se bol- 'denilebilmek', tut-sa bol- 'tutabilmek, yakalayabilmek', yakın tut-sa bol- 'yakın tutabilmek', yanut kıl-sa bol- 'karşılık verebilmek, ödeyebilmek', yet-se bol- 'yetebilmek'.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Tasvir Fiilleri, Güç Yeterliği/Ihtimal Tasvir Fiili, -sA bol- Yapısı

Abstract

The verbs u- 'to be able, to have the power, to be capable', bol- 'to be' / boltuk- and bil- 'to know' are known to be used with an adverbial-verb suffix (-I/-U, -gAll) preceding them when indicating ability/probability as a descriptive verb in Old Turkic (Orh., OUyg.): artat-ı u- 'to be able to disrupt, destroy', bol-galı u- 'to be able to be', étin-ü u-ma- 'to be unable to pull oneself together, to be unable to organize'; ör-ü bol-ma- 'to be unable to stand up', bil-geli bol-ma- 'to be unable to know', tüpker-geli bol-ma- 'to be unable to be investigated, grounded'; kör-ü bil- 'to be able to see (to obey)'. Among these descriptive verbs, in the 11th century, it fused with the preceding -U adverbial-verb suffix and acquired -U- and -UmA- (negative) forms: ögret-üme- 'unable to teach' < *öğret-ü u-ma-, teg-üme- 'unable to touch, contact' < *teg-ü u-ma-, bul-uma- 'unable to find, unable to achieve' < *bul-u u-ma-, bil-üme- 'unable to know, unable to recognize', ét(i)n-üme- 'unable to organize, unable to put in order', yê-y-üme- 'unable to eat'; tapnuğaymen < *tap(i)n-u u-ğaymen, baruğay < *bar-u u-ğay, étügey < *ét-ü u-ğay, etc. The verb bil-, on the other hand, was less frequently used in Old Turkic, but in the 11th century it became more common in both positive and negative constructions: aç-a bil- 'to be able to understand, to comprehend', ad(i)r-a bil- 'to be able to separate', kör-ü bil- 'to be able to experience, to live', öğren-ü bil- 'to be able to learn', seç-e bil- 'to be able to choose, to separate', söyle-y-ü bil- 'to be able to say', tut-a bil- 'to hold', etc. The -U bol- and -gAll bol- structures in Old Turkic were replaced by -sA bol- in the 11th century. These examples of this structure in Qutadgu Bilig have been tried to be described: al-sa bol- 'to be able to take, conquer', bër-se bol- 'to be able to give', bil-se bol- 'to be able to know', büt-se bol- 'to be satisfied, to rely on', èlet-se bol- 'to be able to take', èt-se bol- 'to be able to organize', ıd-sa bol- 'to be able to send, to be able to assign', inan-sa bol- 'to be able to believe, to be able to trust', iş kıl-sa bol- 'to be able to do a job', kizle-se bol- 'to be able to conceal', sa-sa bol- 'to be able to count', sür-se bol- 'to be able to hold, to rule', teg-se bol- 'to be able to reach', tê-se bol- 'to be able to be called', tut-sa bol- 'to be able to hold, to be able to catch', yakın tut-sa bol- 'to be able to hold close', yanut kıl-sa bol- 'to be able to reciprocate, repay', yet-se bol- 'to be able to sustain'.

Keywords: Qutadgu Bilig, Descriptive Verbs, Ability/Probability Descriptive Verb, -sA bol- Structure

Giriş

Eski Türkçede (Orh., EUyg.) güç yeterliği/ihtimal bildiren tasvir fiili olarak, kendisinden önce bir zarf-fiil ekiyle (-*il-U*, -*gAll*) birlikte, *u-* ‘yapabilmek, gücü yetmek, muktedir olmak’, *bol-* ‘olmak’ / *boltuk-* ‘gerçekleşmek, olmak’¹ ve *bil-* ‘bilmek’ fiillerinin kullanıldığı bilinmektedir: *artat-ı u-* ‘bozabilmek, yıkabilmek’, *bol-galı u-* ‘olabilmek’, *étin-ü u-ma-* ‘kendine çeki düzen verememek, örgütlenememek’, *kıl-u u-ma-* ‘kılamamak, yapamamak’, *yaratın-u u-ma-* ~ *yaratun-u u-ma-* ‘ay.’; *ör-ü bol-ma-* ‘ayağa kalkmamak, *bil-geli bol-ma-* ‘bilememek’, *tüpker-geli bol-ma-* ‘araştırılmamak, temellendirilememek’; *kör-ü bil-* ‘görebilmek (itaat edebilmek)’ (Gabain, 1988, s. 88-90; Tekin, 2000, s. 101; Erdal, 2004, 258-260):

Anı tükel sözlegeli bilmez “Onu tamamen söylemek mümkün değildir” (Eraslan, 2012, s. 444).

Balıklı kuşlu uçguta batguta tapınçaka uçgalı batgalı bolurlar “Balık ve kuş uçuş ve batma sırasında isteklerine göre uçabilir, bataabilir” (Eraslan, 2012, s. 444).

*Ol kokların şakışın sanagalı boltukmaz*² “O tozların sayısı sayılmaz” (Eraslan, 2012, s. 445).

İgid sakınç neçe tugsar köñülüg tepretgeli umaz bolurlar “Yanıltıcı düşünceler ne kadar vuku bulursa bulsunlar zihni harekete geçiremezler” (Eraslan, 2012, s. 443).

Edgülig tatagnuñ idişi bolu umazlar “İyi tadın kabı olamazlar” (Erdal, 2004, s. 259).

Odgurgalı sakıntı, neñ odgurgalı umadı “(Onu) uyandırmayı düşündü ama uyandıramadı” (Erdal, 2004, s. 259).

Körgeli umazlar anıñ teriñin “Onun derinliğini göremezler” (Erdal, 2004, s. 259).

Anı neçök utgalı yègedgeli ugay sizler “Ona karşı nasıl galip geleceksiniz?” (Erdal, 2004, s. 259).

Tavrak bargalı bolmadı “Çabuk ilerlemek mümkün değildi” (Erdal, 2004, s. 259).

Antaki kişiler bir teg eşidgeli boltılar ... nomlarıg “Oradaki kimseler aynı derecede duyabildiler ... *nomları*” (Erdal, 2004, s. 259).

1. 11. Yüzyılda Güç Yeterliği/İhtimal Bildiren Tasvir Fiilleri

11. yüzyıla geldiğimizde Kutadgu Bilig’de *u-* fiilinin olumsuz (*u-ma-*) kendisinden önceki *-U* zarf-fiil ekiyle kaynaşmış ve *-UmA-* şeklini almıştır: *ögret-üme-* ‘öğretmemek’ (1794) < **ögret-ü u-ma-*, *teg-üme-* ‘dokunmamak, temas edememek’ (1794) < **teg-ü u-ma-*, *bul-uma-* ‘bulmamak, elde edememek’ (3249) < **bul-u u-ma-*; *ağ-uma-* ‘yükselememek, çıkamamak’ (905), *bas-uma-* ‘zapt edememek, egemen olamamak’ (2139), *bil-üme-* ‘bilememek, tanıyamamak’ (3920), *ét(i)n-üme-* ‘düzenleyememek, düzene sokmamak’ (2790), *kaç-uma-* ‘kaçmamak’ (700), *kıl-uma-* ‘edememek, yapamamak’ (392), *tüz-üme-* ‘düzeltememek, düzenleyememek’ (2859), *yè-y-üme-* ‘yiyememek’ (3035) vb.

1794. *atañ ögretümedi erdem bilig*
tegümedi mēdin yēme ök elig

[= Baban sana insanîyet ve hikmet öğretmedi; benden de fayda dokunmadı.]

3249. *tapuğka inanıp kayu erse kıl*
bulumadı teñri sewinçine yol

[= Kulluğuna güvenen hiçbir kimse Allah’ın rızasına yol bulamadı.]

Kutadgu Bilig’de birkaç örnekte *u-* fiilinin olumlusu da eklenmiş hâlde bulunur (Erdal, 2004, s. 259): *tıdusa* (2870) < **tıd-u u-sa*, *tapnuğaymen* (3055) < **tap(i)n-u u-ğaymen*, *baruğay* (3789) < **bar-u u-ğay*, *étügey* (4838) < **ét-ü u-ğay* vb.

2870. *ukuš işke tutsa küdezse özin*
bilig işke tutsa tıdusa közin

[= (Aşçıbaşı) işlerini akılla çözerek kendisini gözetmeli; işlerinde bilgiyi rehber edinerek gözünü sakınabilmeli.]

3055. *neteg tapnuğaymen bu ol çın sözüm*
ayā meñü muñsuz bu muñluğ özüm

1 Tasvir fiili olan *bol-* ve *boltuk-*, kimi araştırmacılarca *bul-* ve *bultuk-* şekillerinde okunmuş ve değerlendirilmiştir. Söz konusu tasvir fiillerinin okunuşu ve etimolojisine ilişkin Tekin (1997) ve Aydemir (2014)’e bakılabilir.

2 K. Eraslan: *boltukmaz* (2012, s. 445).

[= Ey ebedi ve müstağni (Allah'ım), gerçek şu ki bu âciz varlığım layıkıyla sana nasıl kulluk edebilsin?]

Eski Türkçede seyrek olarak kullanılan *bil-* tasvir fiili Kutadgu Bilig'de daha yaygın bir kullanıma sahip olmuştur: *aç-a bil-* 'anlayabilmek, idrak edebilmek' (2361), *ađ(ı)r-a bil-* 'ayırabilmek' (4620, 4724, 4836), *kıl-u bil-* 'yapabilmek' (5534), *könd(ü)rü bil-* 'düzeltebilmek, yoluna koyabilmek' (2077), *kör-ü bil-* 'tecrübe edebilmek, yaşayabilmek' (4638), *öğren-ü bil-* 'öğrenebilmek' (1941), *seç-e bil-* 'seçebilmek, ayırabilmek' (329, 2752), *sözle-y-ü bil-* 'söyleyebilmek' (984, 987, 1003), *tér-e bil-* '(mal) toplayabilmek, (mal) toplamaya, biriktirmeye gücü yetmek' (1285, 1674), *tir(i)lü bil-* 'yaşayabilmek' (3975), *tut-a bil-* 'tutabilmek' (713, 724, 1287, 1288, 2480, 6522), *tüş yor-a bil-* 'rüya yorumlayabilmek, rüya tabir edebilmek' (2632, 4367), *tüz-e bil-* 'düzenleyebilmek' (2345), *yè-y-ü bil-* 'yiyebilmek' (724, 1285, 1674, 3927, 5396, 6438), *yör-e bil-* 'yorabilmek, yorumlayabilmek' (5993) (Ercilasun, 1984, s. 84, 85; Şahin, 2001, s. 97-100; Erdal, 2004, s. 260; Merhan, 2012, s. 199-200; Güner, 2021, s. 393-394):

4724. *begin kulda ađra bilümez özüm*
çığayığ bayında seçümez özüm

[= Beyini kuldan kendim ayıramam; fakiri zengininden kendim seçemem.]

0984. *bu ay toldı aydı söz aşğı telim*
kalı sözleyü bilse uş bu tulum

[= Ay Toldı: "Eğer bu dilim söyleyebilirse sözün faydası çoktur" dedi.]

1285. *tère bildi bu öz yèyü bilmedi*
künüm keçti öknüp asığ kılmadı

[= (Mal) toplayabildim ama yiyemedim; günüm pişmanlık duyarak geçti ama fayda etmedi.]

Bol- tasvir fiili ise 11. yüzyılda genellikle olumsuz yapılarda kullanılır; Eski Türkçedeki *-U bol-* ve *-gAll bol-* yapısı 11. yüzyılda yerini *-sA bol-* biçimine bırakmıştır (Erdal, 2004, s. 259-260). Dîvânü Lugâti't-Türk'teki örnekler şöyledir:

Añar tetrü baksa bolmas "(İnsan) ona dikkatle bakamaz" (Kaçalın, 2019, s. 467, *tét-* maddesi).

Anıñ yūziñe tēnū baksa bolmas "(İnsan) onun yüzüne dikkatle bakamaz" (Kaçalın, 2019, s. 467, *tēt-* maddesi).

Telim sōzūg uksa bolmas, yalım kaya yıksa bolmas "(İnsan) yalçın dağı yıkamaz, çok sözü anlamaz" (Kaçalın, 2019, s. 551, *yalım* maddesi).

köñül kimniñ bolsa kalı yōk çığay
kılsa küçün bolmas anı toğ bāy

[= Fakir ruhlu yaratılan kişi zengin yapılamaz.] (Kaçalın, 2019, s. 148, *çığay* maddesi)

Kutadgu Bilig'de bir örnekte *-U bol-* ve birer örnekte de *-p bol-* ve *-p bolun-* şekillerine de tesadüf edilmiştir: *oz-u bol-ma-* 'ilerleyememek, ileri gidememek' (248) (Merhan, 2012, s. 201), *yit-ip bol-ma-* 'bitememek, sona erememek, geçememek' (5969) (Merhan, 2012, s. 201), *al-ıp bolun-* 'elde edebilmek, sahip olabilmek' (4799) (Tekin, 1996, s. 69).

0248. *neçe kördüm erse eşizler işi*
ozu bolmadı ay biliglig kişi

[= Ey bilgili kimse, ne kadar çok kötülerin işini gördüm ise ileri gidemedi.]

5969. *yatu kördi ança usı kelmedi*
tüni boldı yılça yitip bolmadı

[= Bir müddet yattı, uykusu gelmedi; gecesini yıl gibi geldi, geçmek bilmedi.]

4799. *yüz utru kētergü bu dünyā salıp*
anın bolsa 'uqbī bolunğay alıp

[= Bu dünyadan uzaklaşıp (ondan) vazgeçmek gerek; böyle olursa ahiret elde edilebilir.]

2. Kutadgu Bilig'de -sA bol- Yapısı

Eski Türkçedeki *-U bol-* ve *-gAll bol-* yapısının yerini 11. yüzyılda *-sA bol-* biçiminin aldığını yukarıda belirtmiştik. Kutadgu Bilig'deki *bol-* tasvir fiilinin hemen hemen tüm kullanımları bu şekilde aittir. Söz konusu yapının, örneklerin

bir kısmında gereklilik bildirdiği görülmektedir. Kutadgu Bilig'e ait veriler şunlardır:

alsa bol- alabilmek, fethedebilmek, ele geçirebilmek (2426, 4757, 6355) (Şahin, 2001, s. 99; Merhan, 2012, s. 201) < *al-* (Clauson, 1972, s. 124^b)

2426. *kılıç birle alsa bolur terk elig*
qalem bolmağınça basumaz elig

[= Ülkeyi çabucak kılıçla almak mümkündür; ama kalem olmazsa (ülke) zapt edilemez.]

bërse bol- verebilmek (2238, 2667, 2822, 2911) < *bër-* (Clauson, 1972, s. 354^b)

2238. *tükel kimde bolsa bu erdem bilig*
vezirlik añar bërse bolğay elig

[= Bu insaniyet ve hikmet kimde eksiksiz bulunursa hükümdar vezirliği ona vermeli.]

bilse bol- bilebilmek (4757) (Brockelmann, 1954, s. 241; Ercilasun, 1984, s. 158) < *bil-* (Clauson, 1972, s. 330^b)

4757. *tükel bilse bolmaz kılıklarını*
yeme alsa bolmaz alıklarını

[= Huylarını tamamen bilmek mümkün olmadığı gibi davranışlarını kestirmek de mümkün değildir.]

bütse bol- tatmin olmak, mutmain olmak, inanmak, güvenmek, bel bağlamak (2837) < *büt-* (Clauson, 1972, s. 298^b)

2837. *telim tapğı erse üküş emgeki*
añar bütse bolğay açınmış begi

[= (Aşçıbaşının) hizmeti ve (hizmet ederken çektiği) zahmeti çok olursa kerem sahibi beyin ondan mutmain olması mümkün olur.]

ëletse bol- götürebilmek, iletebilmek (3976) < *ëlet-* (Clauson, 1972, s. 132^a); **koğsa bol-** terk edebilmek, elini eteğini çekebilmek, ilgisini kesebilmek (3976) < *kođ-* (Clauson, 1972, s. 595^b)

3976. *özün dünyā koğsa è zāhid bolur*
muyan edğü mundın ëletse bolur

[= Ey zahit, sen dünyadan elini eteğini çekebilirsin; fakat buradan (bu dünyadan) iyi amel de götürebilirsin.]

ëtse bol- düzenleyebilmek, organize edebilmek (2336) < *ët-* (Clauson, 1972, s. 36^b)

2336. *kalın sü yayılsa için bulğaşur*
anı ëtse bolmaz yarağsız tuşur

[= Kalabalık ordu dağıldığında içten karışır; onu düzene sokmak ve bir araya getirmek beyhudedir.]

ığsa bol- gönderebilmek, görevlendirebilmek (2668, 3155) < *ıđ-* (Clauson, 1972, s. 37^b)

2668. *anı ığsa bolğay yalawaçlıqın*
yırağ erse yat baz öz erse yaqın

[= Onu, kendisine yakın ya da uzak kimselere elçilik için görevlendirmeli.]

mansa bol- inanabilmek, güvenebilmek (2416, 2737, 2738, 3985)

2416. *añar ötrü begler ınansa bolur*
tilemiş tilekin beg andın bulur

[= Beyler, böyle kimselere güvenir ve arzularına bunlar vesilesiyle ulaşır.]

iş kılsa bol- iş yapabilmek, iş edebilmek, iş becerebilmek (1881) < *kıl-* (Clauson, 1972, s. 616^a)

1881. *meñilig bolur beg tükel kut başı*
bağırşaq kılı bolsa kılsa işi

[= Sadık kulu işi becerebilirse bey huzurlu olur; tastamam saadete erer.]

kizlese bol- gizleyebilmek (311) (Korkmaz, 1959, s. 122; Merhan, 2012, s. 201) < *kizle-* (Clauson, 1972, s. 760^b)

0311. *yıparlı biligli teji bir yağı
tutup kızlese bolmaz özde öji*

[= Misk ve bilgi birbirine benzer; (insan onu) kendisinde tutup başkasından gizleyemez.]

sasa bol- sayılabilmek, hesaplanabilmek (2784) < *sa-* (Clauson, 1972. s. 781^b)

2784. *körü barsa yinçe sakış hendese
munı birle yer kök bolur ol sasa*

[= Dikkat edersen geometri ince hesaptır; yer gök bununla ölçülebilir.]

sürse bol- elinde tutabilmek, egemen olabilmek, hüküm sürebilmek (2427) (Ercilasun, 1984, s. 158) < *sür-* (Clauson, 1972, s. 844^a)

2427. *kılıç birle alsa kayu el küçün
anı sürse bolmaz üküş yıl öçün*

[= Hangi ülkeyi kılıçla cebren alırsa alsın onu kin ve garezle uzun yıllar elinde tutamaz.]

tegse bol- ulaşabilmek, erişebilmek (4806) < *teg-* (Clauson, 1972. s. 476^a)

4806. *kişide yırağ bolmağınça kadaş
bayat tapğıña tegse bolmaz adaş*

[= (Ey) kardeş, insanlardan uzaklaşmadıkça Tanrı kulluğuna erişilemez.]

tèse bol- denilebilmek, adlandırılabilmek (2450, 3641, 3642, 3977, 5386) < *tè-* (Clauson, 1972, s. 433^b)

2450. *bilig tegmese kimke erse ülüg
tirig tèse bolmaz anı tut ölüg*

[= Bir kimseye bilgi nasip olmamış ise (ona) diri denilemez, onu ölü say.]

tutsa bol- tutabilmek, yakalayabilmek, elde edebilmek (693, 2991) (Korkmaz, 1959, s. 122; Merhan, 2012, s. 201) < *tut-* (Clauson, 1972, s. 451^a)

0693. *tiriglik tédükün bu yel teg keçer
kaçar tutsa bolmaz anı kim bulur*

[= Hayat dediğin yel gibi geçer; kaçır, yakalanamaz; onu kim elde edebilir?]

yağın tutsa bol- yakın tutabilmek, yaklaştırmak (2926) < *tut-* (Clauson, 1972, s. 451^a)

2926. *mansa añar ötrü begler bütüp
yağın tutsa bolğay bütün çın tutup*

[= Sonra beyler onlara inanıp güvendiklerinde onları dürüst insanlar olarak kendilerine yaklaştırmalıdır.]

yanut kılsa bol- karşılık verebilmek, ödeyebilmek (2819) < *kıl-* (Clauson, 1972. s. 616^a)

2819. *tilemişte balsa tilegli nejin
yanut kılsa bolmaz cānında öjin*

[= Dileyen dilediğini dilediği zaman elde ederse bunun karşılığını canından başkasıyla ödeyemez.]

yetse bol- yetebilmek (2094) (Ercilasun, 1984, s. 158) < *yèt-* (Clauson, 1972, s. 884^b)

2094. *üđinde keçürse bu beglik işin
anı yetse bolmaz eğerse kuşın*

[= Beylik işleri vaktinde yapılmazsa kuşla peşinden gitsen yetişemezsin.]

Son olarak, *-sa bol-* yapısının Çağataycada, daha seyrek kullanılan *-A bol-* ve *-p bol-* yanında (Eckmann, 1988, s. 109, 115), yaygın olarak kullanılmaya devam ettiğini belirtelim (Eckmann, 1988, s. 123):

Yolnı kılavuz bile tapsa bolur “Yolu kılavuz ile bulmak mümkündür”.

Hañını hōd teşvış bile okusa boladur “Senin hattını okumak çok zordur”.

Anıñ ‘ahdığa i’timād kılsa bolmas “Onun sözüne güvenilmez”.

Nè şabr étsem bolur, nè tākātım bar “Ne sabredebilirim ne de gücüm var”.

Sonuç

Orhon Türkçesi ve Eski Uygurcada güç yeterliği/ihtimal bildiren tasvir fiilleri (*u-*, *bil-*) arasında yer alan *bol-/boltuk-* fiillerinin asıl fiile genellikle *-gAll* zarf-fiil ekiyle, seyrek olarak da *-I/-U* zarf-fiil ekiyle bağlandığı görülmektedir. 11. yüzyılda, özellikle Kutadgu Bilig’de eski *-gAll bol-* yapısının yerini, *-gAll* yerine *-sA* zarf-fiil ekiyle birlikte, *-sA bol-* yapısının aldığını gösteren pek çok örnek tespit edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu yapının Dîvânu Lugâti’t-Türk’te seyrek olarak kullanıldığı gözlenmiştir. Kutadgu Bilig’deki örnekler tasvir edildiğinde *-sA bol-* yapısının, çoğu zaman *-mA-* olumsuzluk ekiyle olumsuz yapılarda kullanıldığı ve güç yeterliği, ihtimal ve kimi örneklerde de gereklilik bildirdiği belirlenmiştir. Aynı yapı Çağataycada yaygın şekilde kullanılmaya devam etmiştir.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1985). *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II çeviri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aydemir, H. (2014). Eski Uygurcada yeterlik kipi *-gAll bol-* mu yoksa *-gAll bul-* mu? *Dil Araştırmaları*, (14), 55-61.
- Brockelmann, C. (1956). *Osttürkische grammatik der islamischen litteratur-sprachen mittelasiens*. E. J. Brill.
- Dankoff, R. (1983). *Yūsuf Khāṣṣ Hājib. wisdom of royal glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic mirror for princes*. Publications of the Center for Middle Eastern Studies.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı*. (Günay Karaağaç Çev.). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig grameri -fil-*. Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Güner, G. (2021). *Karahanlı Türkçesinde fil*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaçalin, M. S. (2019). *Dîvânu Lugâti’t-Türk Türk Türk dilleri derlemesi*. Kabalcı Yayıncılık.
- Korkmaz, Z. (1959). Türkiye Türkçesinde ‘iktidar’ ve ‘imkân’ gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (7), 107-124.
- Merhan, A. (2012). Kutadgu Bilig’de betimleyici eylemler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(21), 196-208.
- Şahin, H. (2001). Kutadgu Bilig’de tasvirî fiiller. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 95-105.
- Tekin, T. (1996). On Uigur *{-gAll} bol-*, *{-gAll} boltuk-*. *Türk Dilleri Araştırmaları*, (6), 63-70.

Extended Abstract

In Old Turkic (Orh., OUyg.), it is known that the verbs *u-* ‘to be able, to be able, to be capable’, *bol-* ‘to be’ / *boltuk-* and *bil-* ‘to know’ are used with an adverbial-verb suffix (*-I/-U, -gAll*) before it: *artat-ı u-* ‘to be able to spoil, destroy’, *bol-galı u-* ‘to be able to be’, *étin-ü u-ma-* ‘to be unable to organize oneself, to be unable to organize’, *kıl-u u-ma-* ‘to be unable to do, to be unable to do’, *yaratın-u u-ma- ~ yaratun-u u-ma-* ‘unable to make, unable to do’, *ör-ü bol-ma-* ‘unable to stand up’, *bil-geli bol-ma-* ‘unable to know’, *tüpker-geli bol-ma-* ‘unable to be investigated, grounded’; *kör-ü bil-* ‘to be able to see (obey)’ and others. The following are some of the Old Uyghur examples:

Anı tükel sözlegeli bilmez “It is not possible to say (explain) it precisely”.

Edgülüg tatagnıñ idişi bolu umazlar “They cannot become the vessel for good taste”.

Körgeli umazlar anıñ teriñin “They are unable to see its depth”.

Ol koklarnıñ sakışın sanagalı boltukmaz “It is not possible to count the number of these dust (particles)”.

Tavrak bargalı bolmadı “It was impossible to advance speedily”.

Among these descriptive verbs, *u-*, in the 11th century, it fused with the preceding *-U* adverbial-verb suffix and acquired *-U-* and *-UmA-* (negative) forms: *ögret-üme-* ‘unable to teach’ < **ögret-ü u-ma-*, *teg-üme-* ‘unable to touch, contact’ < **teg-ü u-ma-*, *bul-uma-* ‘unable to find, unable to obtain’ < **bul-u u-ma-*, *ağ-uma-* ‘unable to rise, unable to ascend’ < **ağ-u u-ma-*, *bas-uma-* ‘unable to subdue, dominate’ < **bas-u u-ma-*, *bil-üme-* ‘unable to know, recognize’ < **bil-ü u-ma-*, *ét(i)n-üme-* ‘unable to organize, put in order’ < **étin-ü u-ma-*, *yè-y-üme-* ‘unable to eat’ < **yè-y-ü u-ma-*; *tapnuğaymen* < **tap(i)n-u u-ğaymen*, *baruğay* < **bar-u u-ğay*, *étügey* < **ét-ü u-ğay* and others. The following are some examples from Qutadgu Bilig:

1794. *atañ ögretümedi erdem bilig*
tegümedi mëndin yème ök elig

[= Your father could not teach you humanity and wisdom; I was of no use to you either.]

3055. *neteg tapnuğaymen bu ol çın sözüñ*
ayā meñü muñsuz bu muñluğ özüm

[= O Eternal and Almighty (“My Allah”), the truth is that how can this helpless creature properly serve You?]

The verb *bil-*, on the other hand, was used less frequently in Old Turkic, but in the 11th century, it became more common in both affirmative and negative constructions: *aç-a bil-* ‘to understand, comprehend’, *ad(i)r-a bil-* ‘to separate’, *kıl-u bil-* ‘to be able to do’, *könd(ü)rü bil-* ‘to correct, put in order’, *kör-ü bil-* ‘to experience, live’, *öğren-ü bil-* ‘to learn’, *seç-e bil-* ‘to be able to choose, to be able to distinguish’, *sözle-y-ü bil-* ‘to be able to say’, *tut-a bil-* ‘to be able to hold’, *tér-e bil-* ‘to be able to collect (goods), to be able to collect, accumulate (goods)’, *tir(i)lü bil-* ‘to be able to live’, etc. The following are some examples from Qutadgu Bilig:

4724. *begin kılda adra bilümez özüm*
çığayığ bayında seçümez özüm

[= I cannot myself separate the master from the servant; I cannot myself choose the poor from the rich.]

0984. *bu ay toldı aydı söz asğı telim*
kalı sözleyü bilse uş bu tılım

[= Ay Toldı said: “If this tongue of mine can say it, the word is of great benefit”.]

The *-U bol-* and *-gAll bol-* structures in Old Turkic were replaced by *-sA bol-* in the 11th century. The following are some examples from Dîvânü Lugâti’t-Türk:

Añar tètürü bağsa bolmas “One cannot look at it carefully”.

Anıñ yūziñe tètñü bağsa bolmas “One cannot stare at her face (one cannot look at her face because of her beauty)”.

Telim sōzüğ uksa bolmas, yalım kaya yıksa bolmas “One does not understand the word spoken without breathing, just as one cannot destroy the steep mountain”.

The examples of this structure in Qutadgu Bilig are as follows: *al-sa bol-* ‘to be able to take, conquer, seize’, *bër-se bol-* ‘to be able to give’, *bil-se bol-* ‘to be able to know’, *büt-se bol-* ‘to be satisfied, to be satisfied, to believe, to trust, to rely on’, *ëlet-se bol-* ‘to be able to take, to convey’, *ët-se bol-* ‘to be able to arrange, to be able to organize’, *ıd-sa bol-* ‘to be able to send, to be able to assign’, *ınan-sa bol-* ‘to be able to believe, to be able to trust’, *iş kıl-sa bol-* ‘to be able to do business, to be able to work, to be able to do a job’, *kizle-se bol-* ‘to be able to conceal’, *sa-sa bol-* ‘to be able to count, to be able to calculate’, *sür-se bol-* ‘to be able to hold, to dominate, to rule’, *teg-se bol-* ‘to be able to reach, to have access’, *tê-se bol-* ‘to be able to be called, to be named’, *tut-sa bol-* ‘to be able to hold, seize, seize’, *yağın tut-sa bol-* ‘to be able to hold close, to bring close’, *yanut kıl-sa bol-* ‘to be able to reciprocate, to be able to pay’, *yet-se bol-* ‘to be able’. The following are some of the examples in the work:

alsa bol- ‘to be able to take, conquer, capture’ (2426, 4757, 6355)

2426. *kılıç birle alsa bolur terk ëlig*
kalem bolmağınça basumaz ëlig

[= A country can be taken quickly with the sword, but without the pen, it cannot be conquered.]

ëletse bol- ‘to be able to carry, to be able to deliver’ (3976); *koğsa bol-* ‘to be able to leave, to be able to walk away, to be able to disengage’ (3976)

3976. *özün dünyā koğsa ay zāhid bolur*
muyan eđgü mundın ëletse bolur

[= O righteous one, you can walk away from the world, but you can also take good deeds with you from this world.]

ıd-sa bol- ‘to be able to send, to be able to assign’ (2668, 3155)

2668. *anı ıd-sa bolğay yalawaçlıkın*
yırağ erse yat baz öz erse yağın

[= He should be appointed to be a messenger to those who are near or far from him.]

kizlese bol- ‘to be able to conceal’ (311)

0311. *yıparlı biligli teñi bir yağı*
tutup kizlese bolmaz özde öñi

[= Musk and knowledge are like each other; (man) cannot keep it in himself and hide it from others.]

tegse bol- ‘to be able to reach, to be able to attain’ (4806)

4806. *kişide yırağ bolmağınça kadaş*
bayat tapğınça tegse bolmaz adaş

[= (O) brother, God’s devotion cannot be attained unless one turns away from people.]

yanut kıl-sa bol- ‘to be able to reciprocate, to be able to repay’ (2819)

2819. *tilemişte bulsa tilegli neñin*
yanut kıl-sa bolmaz cānında öñin

[= Whoever gets what he wishes, whenever he wishes, cannot repay it with anything other than his life.]

yetse bol- ‘to be able to catch up’ (2094)

2094. *üđinde keçürse bu beglik işin*
anı yetse bolmaz eğerse kuşın

[= If the affairs of the principality are not done on time, you will not be able to catch up if you chase it with a bird.]

In conclusion, it is understood that the structure *-gAll bol-*, which was among the descriptive verbs expressing ability/probability in Old Turkic (Orh., OUyg.), was replaced by the structure *-sA bol-* in *Dîvānu Lugātî’t-Türk* and *Qutadgu Bilig* in the 11th century and is typically used with the negative form of the descriptive verb. This is evident from the sufficient number of examples in *Qutadgu Bilig*.

Çalışmanın yazarı/yazarları “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiş(ler)dir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru herhangi bir kişi bulunmamaktadır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayımlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

Yazarın Notu: Bu çalışma herhangi bir bildiri veya tezden üretilmemiştir.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required for this study.

Funding: No support was received from any institution or organization for this study.

Support and Acknowledgments: There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Author’s Note: This study was not produced from any report or thesis.

Author Contributions: All sections of this article have been prepared by a single author.